

менників. Все се вимагає великої уваги з нашого боку до цієї покаяницької спадщини.

Відгомони чеського релігійно-національного руху. Сі відгомони і впливи, вповні безсумнівні, я, на жаль, при теперішнім стані студій у нас могу тільки постулювати: говорити про те, що вони мусили бути, замість вичисляти їхні прояви в наших житті й письменстві. Бо хоч давно приймається як безсумнівний факт, що чеський культурний рух XIV в. і потім гуситство в часах своєї найбільшої енергії, в другим і третім десятилітті XV в. дуже сильно захопили були культурну верству Польщі-Литви, зокрема в землях українських, але досі доследи ні разу не були звернені в цей бік. Не було ніяких спроб вияснити, як це захоплення суспільних верхів Польщі-Литви та заінтересування великим чеським релігійно-національним рухом переломлювалося у верхах і масах українських, включених тоді в склад Польсько-Литовської держави. А питання тим часом дуже інтересне саме по собі і, зокрема, дуже важливе для зрозуміння культурного і письменського руху на Україні!

Відома річ, що протягом довгого часу — двох століть, щонайменше, — чеський народ і його культура були взірцем і проводом для Польщі. Рано втягнений у відносини Німецької імперії, обстоюючи своє володіння від німецького натиску, чеський народ ціною безконечних напружень не тільки оборонив своє існування, але й зайняв серед складових частин імперії перше місце. Затоплений німецькими колоністами в XIII—XIV вв., він кінець-кінцем перетравив ці німецькі домішки і, прийнявши вповні й без обмежень німецьку культуру, вложившись в форми німецького феодального життя і зберігши в них свої національні прикмети — мову, писемність і слов'янське почуття, зайняв він місце як рівний з рівними серед народів Західної Європи. Особливо, коли нова, люксембурзька династія, в особі Карла IV заходилася зробити зі своєї празької резиденції центр Середньої Європи, — цей блиск і культурний престиж приодяг не тільки Чехію, але й чеський народ, чеську національність як носія цієї культури — європейської в повнім значенні слова, — особливо в очах його східних менш культурних сусідів. Чехи стали «носіями культури» серед них. Заснований 1348 р. для чотирьох «націй» — чеської, саксонської, баварської і польської — Празький університет став справжнім огнищем усякої науки й освіти для Польщі й окупованих нею земель. Сюди вчащали поляки, а з християнізацією Литви Ягайлівський двір уважав своїм обов'язком полегшити приступ до цього джерела католицької культури також і литовському суспільству: королева Ядвіга, як відомо, фундувала при Празькім університеті бурсу для литовських

студентів (1397)¹. При організації Краківського університету Празький послужив йому на взірець; чеські університетські сили, з поляків, чехів та інших народностей, запрошено було на виклади до Кракова, і вони стали першими кадрами нового університету на ряд літ². Чеські богослови, проповідники, місіонери мали високу репутацію в Польщі, так само як чеські дипломати, адміністратори, техніки: перших і других бачимо у великим числі на різних впливових становищах в Польщі кінця XIV і першої половини XV вв.— на королівськiм дворі, на різних столичних і провінціальних посадах, на визначних церковних позиціях.

Проповідь на чеській мові користується великою популярністю у вищих кругах Польщі; король і королева мають чеських сповідачів і проповідників. Чеська мова у книжнім літературнім ужитку не тільки служить взірцем для польської, що за її прикладом починає з кінця XIV в. наламуватись до церковно-літературного вжитку, широко користаючись з чеської фразеології,— але вживається у вищих кругах просто як культурна мова, як сурогат свійської культурної бесіди. Ще в середині XVI в. один з фундаторів літературної польської мови Гурницький рекомендує доповняти всякі прогалини в культурній польській мові елементами чеськими, тому що ця мова загальноприйнята в польськiм товариськiм житті і вважається найгарнішою із слов'янських, тим часом як польською, мовляв, говорить так тяжко, наче у чоловіка повний рот, і він через силу говорить³.

У XV і в першій половині XVI в. чеська мова, в ролі культурної, була у такiм широкiм уживанні в Польщі, що коли б здійснились були плани політичної унії Чехії з Польщею (кілька разів таки дуже близькі реалізації і навіть реалізовані!),— то чеська мова мала всі шанси стати культурною і літературною мовою для всієї унії. Польська лишилася б в обиході домашнім, селянськiм і дрібноміщанськiм,— в такій ролі, більш-менш яку польські патріоти пізніш призначали мові «руській» супроти польської.

Чехам, із свого боку, ця ідея — опертись на Польщу як своє слов'янське запілля (тил), усміхалася дуже. Усвідомлюючи собі все більше й більше як питання свого існування неминучість рішучої розправи з німецькою стихією, що і своєю

¹ Вона інакше звалась Єрусалимською, тому що містилася в домі так прозваним, закупленим для бурси; фактично приміщенням студентів литовських чи польських вона не була.

² Про це в праці: *Morawski K. Historia uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1900, I, с. 57 і далі.

³ *Dworzanin polski* (польський підручник доброго тону), вид. 1566 р.

колонізацією, і культурною та політичною перевагою підбивала собі Чехію (ця свідомість доволі ясно проступає вже в першій половині XIV в. у так званій Даліміловій хроніці і подібне, і ще більше наростає в другій половині століття), національно настроєне чеське суспільство добре здавало собі справу з нерівності своїх сил для такої боротьби сам на сам. Шукаючи союзників і товаришів для неї, воно передусім мусило звернути свої очі на Польщу як найближчого сусіда, теж серйозно загроженого германізмом, а з другого боку, зв'язаного з Чехією певною єдністю культури, церкви і соціального ладу (принаймні — деяких соціальних елементів його) та спільної тенденції до станової (сословної) держави і шляхетського парламентаризму. Коли Польща самим фактом ставала сферою культурних чеських впливів, де шукали собі захисту й прожитку культурні й громадські чеські діячі, притиснені чим-небудь у себе дома або жадні ширшого кола діяльності, пропаганди, ідейної експансії, — то чеським політикам і взагалі ревнителям чеської національної ідеї бажалося зробити з Польщі свою політичну базу. Вони відкликаються до слов'янської спільності, до єдності «слов'янського язика», і германська небезпека, що стояла під брамами Польщі у формі Пруської рицарської держави, була дуже промовистим адвокатом цієї ідеї.

Але ця пропаганда ускладнилася сильно, коли боротьба чехів з германізмом стала разом боротьбою з римською курією і католицької церквою. На цю дорогу не могли ступити польські політики, які досі при кожній нагоді кували собі капітали саме зі свого «католицького апостольства на Сході»: його іменем добивалися підтримки папства в своїх конфліктах з некатолицькими і католицькими сусідами, як Литва, Русь, Угорщина — і та ж держава Пруська, та раз у раз допевнялись субсидій від свого духовенства на ці апостольські потреби. Тим часом боротьба на два фронти — проти германізму і проти Рима, — котру підняло на життя і на смерть чеське громадянство з кінцем другого десятиліття XV в., змушувало чехів шукати пильно, як свого спасення, союзу з Польщею (в розумінні цілого державного комплексу) та добирати всяких доріг і порушувати всі струни, які могли відізватися в душі тих чи інших елементів цього комплексу. Чеські діячі їх знаходили, зручно порушували, суголосні ноти видобували, і музика ця становить одне з інтересніших явищ в культурній історії XV віку, на жаль, все ще досить мало досліджене. Не можучи заглиблюватися в сю складну і мало розроблену сферу,

все-таки мушу підкреслити деякі моменти, не безінтересні для наших ближчих завдань¹.

Очевидно, чисто ідеологічний бік чеського національного, так званого гуситського руху, для польського громадянства мав інтерес другорядний, — тим більш, що ця ідеологія сама тільки що вироблялася в процесі боротьби, і в ній спиралися різні течії, різко відмінні: більше і менше радикальні, більш наукові, інтелігентські і популярно-демагогічні. Процес цей навіть на чеськім ґрунті не досить висвітлений. Деякі дослідники, наприклад, велику роль в розвої цього руху надають так званому вальденству, що в своїм поширенні в Центральній Європі у XIII—XIV вв. фактично являлося новою редакцією італійського богомільства (катарства): вони попросту зводять програму лівого крила гуситського руху, так званих таборитів, до вальденської доктрини та інших зв'язаних з нею ферментів богомільства, покаяництва і т. ін., що жили в демократичних масах Чехії і знаходили сприятливий

¹ Важливіша література — крім загальних праць по історії гуситської доби Палацкоґо, Томка, Дені, Бецо́льда, Голя (новіший огляд літератури): Kraus. Husitství v literatuře zejména německé (Rozpr. Česke ak., 1917—1924): Первольф Й. Славянская взаимность съ древнѣйшихъ вѣремь, 1874, ч. I; його ж. Славяне, ихъ взаимныя отношенія и связи, 1890. т. 3; його ж чеська стаття на цю тему: Sechove a Poláci v XV a XVI století, Osvěta, III, 1873; Sutowicz J. Stosunki Jagiełły do hussitow czeskich, Bibl. Warszawska, 1979; Пальмовъ. Вопросъ о чашѣ въ гуситскомъ движеніи, 1881; его же. Къ вопросу о сношеніяхъ чеховъ-гусситовъ съ восточной церковью въ пол. XV в.— Христианское чтеніе, 1889, № 1—2; его же. Историческій образъ Іеронима Пражского.— Славянскія извѣстія, 1916, II; Prochaska. Polska a Cechy w czasach husyckich aż do odwołania Korybuta z Cech, Rozprawy wydziału histor.-filoz. Akademii Umiejetności w Krakowie, t. VII, VIII, XXXVI, відб. 1878; W sprawie polsko-husyckej, Przew. Nauk., 1880; Нове оброблення цієї теми в його працях: Król Władysław Jagiello, t. II, 1908; Dzieje Witolda, 1914. Кілька окремих статей: Hussita polski M. Sierzeniec, Szkice Historyczne: Konfederacja Spyt- z Melsztyna, Przewodnik Naukowy, 1887; Książę Husyta (Księga Pamiętnicza ku czci B. Orzechowicza, II, 1916; Smolka S. Polska wobec wojen husyckich, Ateneum, 1879, I; нове видання під зар.: Unia z Czechami в томі I його Szkice historyczne, 1882; Klećanda, Polska a Cechy za valem husyckich az do odchody Sigmunda Korybuta z Cech, Příbram, progr. gymn. 1890—1891; Sokolowski A. Ostatni obrońcy husytyzmu w Polsce, Przegląd polski, 1870; Galka z Dobczyc. Poeta polski w. XV.— Przewodnik naukowy, 1874; Bidlo J. Cesti emigranti v Polsku v době husycké a mnich Jeronym Pražsky, Časopis Muzea království Českého; його ж маленька, але змістовна стаття про Галку з Добчина: Ottův Slovník Naučný, 1895; Ptaszycki S. Ze studjów nad «Memorialem» Ostrogoга, 1913; Kolbuszewski K. Ruchy husyckie w Polsce i wpływ ich na piśmiennictwo, 1922 (передрук з Reformacja w Polsce, 1, 3). Коротенький огляд в останній книзі проф. Пtaszyckiego: Kultura wieków średnich. I. Życie religijne i społeczne, Warszawa, 1925.

Витяг з цього розділу моєї книги вмістив я в 141 томі «Записок львівських».

відгомін в таких же ферментах сусідніх країв¹. Інші історики гуситського руху натомість головну вагу кладуть на нові літературно-теологічні впливи писань Віклефа та його школи, прийняті Гусом та його однодумцями-богословами. Роки 1417—1434 пройшли в завзятій, складній внутрішній боротьбі ідеологічних, соціально-економічних і політичних течій, які влилися з різних боків до цього руху, і в цій ферментації дуже тяжко було розглянутися людям за чеським кордоном. Але певні відгомони всі вони серед них знаходили — навіть чисто догматичні контрверсії празьких «магістрів» з правовірними католицькими богословами та римською курією і їхні розходження з «таборськими» радикалами². Адже всі ті місцеві ви-

¹ Особливо праці Пререпа (Preger. *Über das Verhältniss de Taboriten zu den Waldensern*, 1887 й ін.) — обмежені в своїх висновках потім дослідженнями Голля (Goll. *Nové spisy o Valdenských*, 1887). Новіша праця: Novotny V. *Naboženske hnutí české ve 14 a 15 stol.*, 1915. Щодо поширення вальденців у сусідніх польських землях, досі головним свідомством лишаються наведені ще Палацьким (*O stycích a poměru sekty Waldenské k někdejšími sektám w Cechách*, 1868) згадки Matthias Flaccius Illyricus, інакше Франковича, що в своїм *Catalogus testium veritatis* (1608, ст. 1505) згадує про акти слідства проти вальденців у Чехії й Польщі з року 1330, де широко говориться про їхні грошові складки, посилами братам і наставникам до Ломбардії, і учнів, котрих вони туди посилали на богословську науку. Польський дослідник К. Добровольський у цитованій вище статті «*Pierwsze sekty religijne w Polsce*» вважає, що ці звістки Франковича варті повної довіри, бо польські матеріали для нього розшукував Фріц Моджевський, — і головню на їх підставі зв'язує документальні звістки 1315—1327 рр. про секстанство в Польщі з вальденством.

² «Таборська гора» над р. Лужницею, в сусідстві «Козього городка», здобула собі розголос уже від 1412 р., коли Гус, виклятий папою, виїхав з Праги, щоб не сьятати кляти на неї, й оселився в цім городку, і сюди до нього стали збиратися люди. А ще більше від р. 1419, коли король позбавив гуситських священників парафій, повернувши їх попередникам — священникам католицьким, і прихильники Гусової науки стали сходитися на богослуження і проповідь на різних пригожих містах. Тоді городище на Таборській горі стало головним місцем таких зібрань, на нім слідом поставлено міцний замок (1420), і він став фактичною твердиною радикальніших елементів, прозваних від цього «таборитами», в протиставленні до більш поміркованих «пражан» (інакше «юдобоїв» — утраквістів або чашників). Розходження цих двох напрямів стало явним фактом у тім же 1420 р., коли громада міста Праги, під час облоги Сигізмундом, проголосила славні «чотири артикули празькі», що висловлювали спільні домагання всіх гуситських течій: 1) свобода проповіді Слова Божого; 2) причастя «під обома» — хлібом і з чаші; 3) відібрання від духовенства церковних маєтків і всякої світської влади (*dominium saeculare*); 4) доходження та карання смертельних гріхів — до котрих зараховувалась і всяка «торгівля благодаттю» — плата за церковні уряди і побирання духовними яких-небудь оплат з вірних за одправлювання таїнств і обрядів. Тоді «зелатори» додатково до цієї, так би сказати — програми мінімум внесли радикальніші домагання. У них вони домагались відкинення догматів про пресуществлення хліба і вина при євхаристії в тіло і кров Христову (або, говорячи тодішньою теологічною термінологією, замість «транссубстанції» проголошували «реманенцію»), про чистилище і про предстательство святих; жадали

хованці Празького університету і чеські емігранти духовного і світського чину, що займали такі визначні й впливові позиції серед суспільної ієрархії Польщі й Литви, ніяк не могли зіставатись індиферентними для тих суперечок, що лунали в Празі, в університетських, міщанських і панських колах. Гус був

скорочення обряду хрещення і причастя і скасування інших свят, крім неділі; відкидали шанування ікон і мощей, тримання постів. Довенялися виборності єпископів священниками. Ці домагання, сформульовані в «72 пунктах», відчитаних на славних зборах у домі Змрзліка, в грудні 1420 р., були відкриті «пражанами», на чолі котрих стояв як провідник поміркованих гуситів-віклевівців «Якуб Малий» (Якубек, властиво Яків зі Стржібрна) із своїм товаришем природженням англійцем-віклевівцем Петром Раупе (в просторіччі так і званим Англійшом або Англійцем). Витіснені з Праги, ці «зелятори» або «божі вояки» (божі бойовниці) зробили своєю базою отой таборський замок, укріплений воєнним провідником цього радикального гуситства, Яном Жижкою з Троцнова — великим громителем німців, і дістали з нього назву таборитів.

Однак серед цього лівого гуситства виявились виразні розходження, які повели до кривавої боротьби серед нього самого. Жижка, наприклад, представляв правішу або консервативнішу течію — головню націоналістичну, слабшу в ідеології, сильнішу своїм націоналістичним поривом, котрим вона поривала маси. Виступаючи проти «римського поганства», церковної розкоші й оздобності, ситого і розкішного життя прелатів, Жижка і його одностудці (що по його смерті 1424 р. прийняли назву «сиріток») зіставалися твердо при Біблії, як пізніші англійські пуритани, котрих вони досить сильно нагадують. Проти лівішого крила (в котрім відбилися старі ферменти богомильства, покаянництва і т. ін.) вони виступали не менш різко, як і проти католиків. Особливо безоглядно розправився Жижка в 1521 р. з так званими «адамітами»: їхній провідник Петро Каніш з іншими, разом 24 особи, що не хотіли відступити від своїх вірувань, були з його наказу спалені на стосах у Клокотах, так само як Гус і Ієронім у Констанці!

Сі «адаміти» називали себе синами і доньками Божими; доводили, що вони мають Святого Духа в серці, тому не потребують ні Біблії, ні богослужіння — житимуть на світі, як Адам і Єва в раю, не маючи ніякої власності. Тому проповідували спільність майна і жінок, намагалися обходитись без одежі, як деякі болгарські єретики — через це звали їх «нагачами». Супроти іновірів поводились також безоглядно, як і таборити: нападали, розбивали і палили. Їх уважають останком покаянників, наново організованим якимсь французом Роганом. Незважаючи на всі репресії, вони не загинули й потім та виявили своє існування після толеранційного едикту 1781 р.

Інша радикальна течія, що позначилася в цім часі, — се був так званий хіліазм, проповідь гуситськими «пророками» тисячолітнього царства — загибелі й кінця світу, після котрого почнеться на землі царство правди. При тім було два варіанти: на погляд одних, сам Христос своїми засобами — вогнем, мечем і всякими нещастями, провіщаними Апокаліпсисом, — має знищити царство злих і дати місце правді. Другий погляд був той, що це вірні повинні знищити грішників і їхнє панування та відкрити дорогу правді. Цей другий погляд узяв рішучу перевагу особливо потім, як не справдились провіщання пророків, що цей переворот настане в найближчим часі (вказувано на р. 1420!). По цім «пророкам» стало ясно, що це обов'язок «святих» — мирян і священників — знищити мечем і вогнем усіх супротивних: не тільки ворогів правди, але всіх, хто тримається з ними, а не тікає від них: Вавилон-Прагу і всі інші міста (поіменно вираховувані), як Содом і Гоморру. Хто не хотів погинути, мусив тікати з тих міст «у гори», всіх інших треба було побивати:

людиною дуже близькою багатьом з них, підтримував зносини з польським двором: заховавсь, наприклад, лист Гуса до Ягайла з 1412 р., коли він виступив в останній своїй прі проти папської курії, в справі індульгенцій, і силкувався поставити на свою точку погляду польські двірські кола. Ті з свого боку свідчили йому свою приязнь і прихильність: Ягайло і його дружина вставлялись з ним перед папою, щоб не кликано його на суд до Рима, а розібрано його справу в Празі, і під час суду над ним у Констанці польські посли підтримували Гуса, як могли, офіційно і приватно, улегшуючи йому тяжкі передсмертні часи: Гус у своїх листах признає, що се були одинокі люди, у котрих він знаходив тоді моральну поміч. Його засудження й мученицька смерть викликала серед цих людей у Польщі, на Литві та Русі, які його знали й цінили, жаль і обурення. В очах ширших кіл це була брутальна і безбожна розправа німецьких князів і прелатів із слов'янським патріотом і борцем за правду, що наслідився підняти голос проти їхніх надужить, крутійств і насильств¹.

Сі ширші кола вабив, з одного боку, спільний чесько-німецький фронт, перед котрим внутрішні чеські розходження

«Бийте, вбивайте, нікого не лишайте живого», як співалося в головнім гімні цих «Божих бойовників». Особливо треба було знищити церкви й олтарі, споганені симонією й ідолопоклонством, і «підтинати та до землі нагинати», «молотити, як снопи, всяке панство: панів, панят і рицарів». Тоді селяни «не платимуть по 5—6 разів щороку податків, як тепер, не ховатимуться по лісах і ямах, не будуть пани їх дерти та гнати — всі панські маетки, ліси, пасовиська, стави будуть в їхніх руках»... Ця соціальна течія влилася почасти до таборства, але поза ним zostалися різні крайні висновки, до котрих доходили проповідники хіліазму. Наприклад, вони вчили, що з оновленням людського розуму і ества в тисячолітнім царстві Закон Божий буде написаний в серці кожної людини, їй не буде потрібно ні Святого Письма, ні якого-небудь поучення; не буде церков, ні обрядів, ні таїнств. «Я заплатив за свою Біблію багато кіп грошей, але тепер я її заставлю за 6 гелерів і не подумаю викупити», — говорить один з цих проповідників, Коранда. А інші йшли ще далі і заповідали, що в новій церкві жінки будуть родити, не сходячись з чоловіками, без первородного гріха і подібне. Все це, як бачимо, підіймало наново старі богомільсько-вальденські традиції, як і адамітство, і мусило знаходити суголосні відгомони скрізь, де жили старі традиції богомільства і містики.

¹ Перед духовним судом архиєпискупа Гнезенського 1415 р. обжаловано священника Якуба, що на чийсь відзив про Гуса, що він був сином диявола, відповів тими словами: «Не Гус син диявола, а ваш бог земний, папа! аби лиш моя душа пішла туди, де буде душа Гуса». (Akta kar. gniezpen., II, с. 15). У 1417 р. дерптський єпискуп домагався від Вітовта, щоб він покарав якогось чеського шляхтича Миколая, що, пробуваючи на його дворі, висловлювався, що Гус був несправедливо засуджений і спалений (Codex Vitoldi, с. 38). З другого боку, Длугош згадує багатьох чеських богословів католиків, що емігрували до Польщі, коли в чеській університеті взяли перевагу гусити (Орега, IX, 79; критичний розгляд цієї звістки у згаданій студії Бідльо). Оборонці гуситства і противники його мали, таким чином, нагоду зустрічатися в польських осередках і тут зводити свої суперечки.

відходили на другий план і попросту пропадали для ока стороннього, не дуже уважного глядача. Чеський король-претендент і разом імператор Сигізмунд, проти котрого та його союзників спільним фронтом, майже без виїмку, пішли всі чеські партії,— це був той самий добродій, що зі своїми союзниками підтримував одвічного ворога Польщі й Литви, хрестоносне німецьке рицарство, і саме в 1420 р. на вроцлавським з'їзді незвичайно болюче вразив польсько-литовських політиків, в ролі верховного третейського судді розв'язавши не на користь Польщі й Литви їхні спірні справи з хрестоносцями. Задля того самого, щоб дозволити цьому ненависному ворогові та ослабити його становище, всякий польський чи литовський патріот вперед готовий був признати якнайбільше рації в чеській опозиції і в чеських домаганнях. Правовірний католик мусив при тім зробити застереження щодо релігійного боку цих домагань, соціальний консерватор так само застерігся б проти різних переверотних ідей, внесених цими домаганнями. Але мусив би він бути вже безоглядним ультрамонтаном чи доктринером богоустановленого ладу, щоб задля цього безоглядно відвернутись від чеського руху,— і таких не було багато!

З другого боку, ті різні соціальні, політичні й радикально-ідеологічні мотиви, які впліталися до чеського релігійно-національного руху, також знаходили своїх однодумців у польських, литовських, українських і білоруських землях: в різних колах і з усяких причин, так само різnorodних, як самі вони були різnorodні. Тут бо були й оліхаргічні змагання чеських магнатів, які хотіли формально, конституційно закріпити за собою кермування державними справами, до мінімуму звівши компетенції короля. Шляхта звичайна, так звані владики, добивались участі в цім правлінні, допевняючись від панів-магнатів допущення до вищих урядів і земського суду. Ці змагання, безсумнівно, знаходили свій відгомін у магнатських і шляхетських колах Польщі-Литви, де саме в тім часі закладалися підвалини шляхетського парламентаризму, станової конституції, й плани династичної учні Чехії й Польщі серед шляхетських політиків в'язалися з надіями сполученими силами шляхти польської та чеської (політично більше вишколеної) дійти шляхетської гегемонії в своїй державі.

Так само приємно хвилювала шляхетські кола Польщі, Литви і Руси боротьба з духовенством, що велася чеською шляхтою під прапором гуситства. Загальним домаганням усіх гуситських течій було те, щоб духовенство не володіло маєтками, не займало урядів, не купувало своїх посад; «табо-

риту» до цього додавали домагання, щоб іменування єпископів було припинене,— церквою мала правити рада пресвітерів, а вибраний ними єпископ являвся б тільки першим між рівними. Єпископат фактично був знищений, церковні маєтки перейшли до рук шляхти, і ці чеські методи рішучої ліквідації світських претензій церкви не могли стрічатись інакше, як тільки з живою симпатією, серед шляхти Польщі і Литви, де збір десятини з поміщицьких підданих і шляхетських фольварків і всякі зв'язані з нею суперечки, юрисдикція духовних судів і римської курії в процесах церковників з шляхтою, церковні клятви і всякі прикрі наслідки, до котрих ці процеси приводили, викликали серед шляхти здавна незвичайне роздратування і навіть спроби активної самооборони.

Тому назустріч чеським покликам до солідарної акції підіймалися бажання підтримати цю програму всіми силами не тільки для Чехії, але й для себе. Супроти докучливих і дошкульних претензій всякого духовенства, вищого і нижчого, щире спочуття — особливо серед нижчої шляхти — будив тип таборського священика, що скинув з себе реверенду, перестав голити бороду й тонзуру, відкинув незрозумілу латину і на народній мові проповідує; править службу, звівши до мінімуму обрядовий бік культу. Тенденція до вживання народної мови в богослужінні, в релігійній і всякій іншій літературі серед цієї нижчої шляхти і польського міщанства не могла не стрічатись сприятливо — тому що цим верствам, не знайомим з латиною, вона обіцяла зробити приступною всю сферу тодішнього інтелектуального життя і дати змогу забирати голос у всіх питаннях, які дебатовалися в тій бурхливій добі церковної схизми і великих соборів та в глухих відгомонах доходили до цих верств. А навіть така, здавалось би, маловажна деталь, як домагання «чаші» — себто причастя не тільки хлібом, а й вином однаково для духовних і мирян,— знаходила широкі симпатії тут саме тому, що відкидала одну з формальних привілеїв духовенства. В процесах еретиків, що тягнуться по різних польських консисторіях протягом цілого століття, уживання чаші, причащення «під обома видами» це найчастіший зміст переступу, часто єдине обвинувачення, що ставилось обжалуваним священикам. Очевидно, як найбільше невинний і ясно обгрунтований Святим Письмом прояв нововірства, опозиції офіційній церкві і солідарності з сучасним релігійним рухом, «чаша» була першим предметом домагань з боку всяких шляхетських опозиціоністів, що силою свого впливу добивалися від свого пароха-священика, щоб він причащав людей з чаші; особливо в моменти найбіль-

шого піднесення гуситських симпатій. В дальшій лінії стояли випадки проти безженності, різних предметів культу і т. д., що находили суголосний ґрунт в різних останках середньовічної містики, бегінства, вальденства і подібному¹.

Політичні обставини Польщі витворили протягом XV в. цілий ряд таких пароксизмів шляхетського замилування в гуситстві. Перший і, здається, найбільш інтенсивний трапився на початках 1420-х рр., коли чеські стани, розпочавши на весну 1420 р. відверту, оружну боротьбу із своїм дідичним королем Сигізмундом, вирішили піднести чеську корону Ягайлові як найсильнішому слов'янському монархові.

Ягайло ухилився і відіслав чеських послів до Вітовта; Вітовт не відмовився рішуче і якийсь час титулувався чеським королем. Тому що Сигізмунд саме тоді дуже докучив польським і литовським політикам згаданим рішенням на користь хрестоносних рицарів, у високополітичних колах було вирішено використати таку видимість чесько-польської унії, щоб нагнати на нього страху. Щоб не дратувати висококатолицьких панських кіл, правлящі польсько-литовські сфери на їхню адресу весь час тлумачили цю політику так, що Ягайло і Вітовт підтримують ці зносини з гуситами на те, аби силою свого впливу привести їх до послуху папі. Але вдома, на адресу шляхти це інтерпретовано як спільну національну боротьбу слов'янства, «слов'янського язика» проти німців, і це національне чи расове гасло дійсно здобуло в шляхетських колах велику популярність, і вона потривала й потім, як уряди Ягайла і Вітовта рішуче відвернулись від гуситства. Добившись від Сигізмунда, що він покинув хрестоносців, і ті були змушені зробити Литві й Польщі деякі територіальні уступки, урядові і церковні кола Польщі стали замітати сліди свого наближення до гуситів, й обрушилися на всяких можливих прихильників гуситської ересі найсуворішими репресіями, погрозами кар, конфіскацій, а Сигізмундові обіцяли оружну поміч на приборкання його неслухняних підданих (1423) і т. д. Але серед шляхти, і навіть серед магнатства зоставалось чимало людей, які не хотіли так скоро і різко змінити фронт і далі притримувалися чехофільства.

Обставини змінилися, коли місце Вітовта зайняв у Литві Свидригайло і, різко розійшовшись з Ягайлом, став союзни-

¹ Див. процеси проти «еретиків» — головню з Великопольщі, що потім так гостинно прийняла «чеських братів» в середині XVI в., у Кольбушевського, с. 10—11, там же про польські писання проти гуситства — с. 15—16. Про вальденство як один із складових елементів польського гуситства в цитованій статті К. Добровольського.

ком Сигізмунда і хрестоносців проти Польщі. Двір Ягайла, щоб пострашити Сигізмунда та використати чеську диверсію проти нього, знов виявив незвичайну увагу і прихильність до чеської справи,— розуміється, зі захованням далі всіх католицьких апарансів: що все це робиться на те, аби привести гуситів до правої віри! Пішли знов плани передачі чеської корони Ягайлу чи його синові Володиславові. Мати королевича, королева Сонька, як її називали (з православного роду княжат Гольшанських) вважалася спеціальною протекторкою гуситства (тлумачать це династичними мотивами: планами на чеську корону для сина,— але, може, не було воно і без зв'язку з її православним походженням).

Весною 1431 р. Ягайло закликав до Кракова гуситських проповідників на конференцію, для полагодження їхнього розділу від римської церкви. Конференція випала велично, прибули такі визначні голови, як Петро Англієць, Прокіп Голий — наступник Жижки, Бедрих з Стражниць й ін., з другого боку — гуситські союзники з Польщі й Литви, як Жигімонт Корибутович (про котрого зараз нижче), Добко Пухала й ін. На поконання їх з боку римської церкви виступили найвизначніші сили Краківського університету, учасники Базельського собору,— вони доводили гуситам, що їм неминуче треба піддатися авторитетові собору і папи. Диспут тривав кілька днів, але, на жаль, звісний нам тільки з оповідання Длугоша, крайнього ортодокса, що підкреслює в нім непримиренну позицію свого патрона Збігнева Олесницького, краківського єпископа і канцлера, що своєю безоглядною опозицією стримав Ягайла від яких-небудь конкретних поступок гуситству. Але диспут, без сумніву, мусив зробити сильне враження серед інтелігенції Польщі й Литви!

Непримиренною опозицією Олесницького сучасники пояснювали, що гуситська партія звернулася до Свидригайла, з котрим Жигімонт Корибутович і його товариші були зв'язані всякими родинними і політичними зв'язками, і Свидригайло, хоч був союзником Сигізмунда і хрестоносців, шукав помочі гуситів. Таким чином, у цих роках 1431—1434 (до великого погрому таборитів німцями на Чеськім Броді 30 травня 1434 р.) гусити були предметом запобігань з боку обох партій — польської і литовської (білорусько-української). В результаті вийшла така дивниця, що гуситські дружини билися в рядах Ягайла проти своїх же земляків, що підтримували Свидригайла й опинилися в рядах пруських хрестоносців (сюди належить голосний епізод 1433 р., коли гусити з польського війська зажадали, аби їм видано чехів, що попали в неволю з пруської сторони і, отримавши, спалили на місці за

те, що вони пішли в поміч німцям проти свого народу і Польського королівства, одноязычного з чехами).

Кілька літ потім, коли вмер Сигізмунд (1437), кандидатура Володислава Ягайловича на чеське королівство виникла з новою силою. Тим часом як магнати Чехії вибрали наступником Сигізмунда його зятя Альбрехта Австрійського (Габсбурга), доволі значна «національна партія» — зі шляхти й міщанства, стала по стороні Володислава. До Польщі було вислано посольство. Справа дебатовалася на сеймі в Новім Місті Корчині, голоснім в історії польського парламентаризму, весною 1438 р. Вона викликала тут сильне напруження і боротьбу, у подробицях мало відому. Бачимо тільки, що політика вмішання в чеські справи взяла гору над опозицією Олесницького: чеську корону вирішено було прийняти, хоч не для самого Володислава, а для його молодшого брата. При тім гуситам дано різні гарантії, не тільки політичного, а й церковного характеру: признано було «чашу» і чеське гуситське священство. До Чехії, в поміч польській партії послано польське військо, що з'єдналося з чеським військом — останками таборитів та їхніми союзниками. Але супроти сил магнатської партії і німецьких сил, мобілізованих Альбрехтом, польські сили були заслабі. Папа виступив посередником, і Володислав відступив від своїх претензій. Заходи польських «гуситів» коло нової акції на веснянім сеймі 1439 р. вже не вдалися: багато прихильників постигло на попереднім фіаско, і проба «останнього гусита» Спитка з Мельштина збройною рукою розправитися з партією Олесницького закінчилась його погромом і смертю.

Однак слідом справа відновилася знову, зі смертю Альбрехта восени (1439). Таборити знову виставили кандидатуру Казимира і намагались розагітувати поляків до інтервенції. Вони знаходили прихильників, мабуть, таки і в двірських колах: але і цим разом впливи Олесницького рішуче перемогли: він де в чім поступив шляхті з церковних претензій, але обстоював політику побороювання гуситської ересі, і дав їй перевагу до самої смерті своєї (в 1455 р.). За цей час таборська партія в Чехії впала до решти, — мусила уступитися перед поміркованим утравізмом. Але плани чесько-польської унії виникли наново, коли не вдалася політика замирення з католицьким світом, піднята Подебрадом, королем утравістів, і чехи опинилися в трикутнику римської курії, Німеччини й Угорщини: король угорський, Матвій Корвін, теж заявив претензію на чеську корону. Знову пішли пропозиції чеської корони Ягайловичам — і з боку Подебрада, і з боку його ворогів, і цим разом, як відомо, справа розв'язалась проголошенням Ягайловича онука Володислава наступником Подебрада (1469). По

смерті Подебрада (від р. 1471) Володислав став королем Чехії.

Таким чином, протягом більш ніж півстоліття справа унії Чехії й Польщі — як найтіснішого об'єднання правлячого польського магнатства з чеськими єретиками — на різні способи дебатовалась, аргументувалась, знаходила гарячих прихильників у Польщі та втягала їх у вир чеських реформаційних змагань.

У польським письменстві ці реформаційні течії відбилися, це треба підкреслити, — доволі слабо! Новіший дослідник цих гуситських відгомонів у польській літературі міг вказати тільки дві пам'ятки, що мають на собі виразну позначку гуситських впливів — це вірш краківського професора Андрія Галки з Добчина на честь і оборону Віклекфа і одна анонімна гуситська проповідь¹. Діяльність Галки з цього погляду дуже симптоматична. Він був прихильником ідей Віклекфа і проводив їх у своїх університетських викладах, але вистерігався яких-небудь маніфестацій своєї неправовірності. Припадком тільки, по чвертьвіковій академічній діяльності прохопився він у 1448 р., відмовившись признати вищість папи над собором — як тоді мусив це зробити Краківський університет. Приловлений при тім на єретицьких поглядах, він був з наказу Олесницького арештований; трус, переведений у його мешканні, викрив у нього силу єретичної літератури, і Галка після цього, вважаючи справу пропашою, постарався втікти з Польщі на Шлезк, до Болеслава Опольського, що мав славу великого вільнодумця. Тепер він уже не крився із своєю солідарністю з наукою Віклекфа і в честь його склав польський вірш, що має славу одного з найстарших творів польською мовою. Вів з-за кордону пропаганду в Польщі, але скоро вмер, не осягши значніших результатів, так що його хіба дуже здалека можна порівняти з Гусом як польського віклекфіста, як то деякі роблять.

Можна думати, судячи з цієї історії, що тяжка рука ієрархії занадто тяжіла на університетським житті і паралізувала всякі потяги до сміливішого виступу. Адже кожний студент, що вступав до Краківського університету, мусив присягти, що він не тримається Гусової науки, ані взагалі будь-якої єресі. А з тим як єдиний університет Польщі—Литви замість огнища свободної науки був заборолом римської правовірності, це давало напрям взагалі літературній творчості. Але судячи із значної кількості писань протигуситських, справедливо здогадуються, що писань гуситського напрямку було далеко більше,

¹ Кольбушевський, як вище, с. 17 і далі.

ніж ми знаємо, тільки їх понищила католицька реакція¹. Так, відгомін гуситських ідей добачають у визначному творі польської публіцистики «Пам'ятнику для направи Речі Посполитої» Яна Остроґа (1474) — молодого магната з родини, що грала визначну роль у чесько-польських відносинах і потім, у XVI в., пристала до церкви чеських братів. У його критиці претензій римської церкви, в іронічних відзивах про папські булли й розршення, в гострих виступах проти німецьких ченців і духівників по містах, проти вживання німецької і латинської мови в діловодстві замість польської дійсно відчуються суголосні з гуситством ноти. Але трудно вгадати, чи завдячував цим молодий панич домородному гуситству, чи своїм закордонним студіям в Ерфурті й Болонї.

Посередні впливи чеського руху помічаються у звороті до народної мови, в перекладах на польську. Появу першої польської Біблії, спорядженої для вищереченої королеви Соньки, правдоподібно, толкують як вплив чеських заходів коло спорядження народної Біблії і т. д.

Я вважав потрібним цей довший екскурс у сферу гуситських відгомонів взагалі, щоб краще усвідомити — за недостатчею яких-небудь літературних українських пам'яток, гуситством безпосереднє навіяних, — той вплив, який воно мусило зробити в українським духовім житті. Недостача таких пам'яток не повинна нас дуже вражати, коли бачимо, що і в польській літературі, в далеко сприятливіших умовах, гуситських писань лишилось так мало. Вона, ця недостатча, не може перешкоджати нам постулювати значні впливи гуситства на українське життя, так як воно мало в польським.

Так воно безсумнівно проторувало дороги Реформації XVI віку і приготувало перший розквіт польської літератури. Деякі новіші історики польської реформації заперечують зв'язки її з гуситством, тому що в Польщі прихильність до гуситства виходила з політичних комбінацій, а його демократичний характер для шляхетської Польщі не підходив, і реформаційний рух XVI в., мовляв, був викликаний зовсім іншими причинами, котрих у XV віці ще не було². Але я думаю, що більше рації мали в цім старші історики, вважаючи, що і реформа-

¹ Кольбушевський, с. 26. Бобовський у своїй студії про польські церковні пісні XV—XVI вв. (Rozprawy wyd. fil. XIX, с. 101) пробував вивести деякі з них від гуситів, але позначи ці не досить яскраві — хоча дальші студії в цім напрямі ще можуть викрити щось конкретніше!

² Любовичъ Н. Історія реформації въ Польщѣ. Варшава, 1883, с. 44—45. Пор. аналогічний відзив новішого дослідника, Кольбушевського: «Не розрісся він (гуситський рух) так, як буде в XVI в., але ж бо й політичні умови обох епох були різні: шляхетська ідея не дішла ще того значення, як у добі панування останніх Ягеллонів, а інтересам магнатів гуситство суперечило» (с. 26).

дійний рух XVI в. виріс з мотивів соціально-політичної натури, якраз аналогічних з тими, що сприяли гуситству (змагання до станової влади, боротьба шляхти з претензіями церкви і подібне), і гуситство сильно проторило дорогу і гуманізму, і критицизму XVI в.¹ І це саме я думаю про значення гуситства для нашого українського руху. Ми не маємо безпосередніх відбиттів його в нашій літературі, але посередні впливи його були значні — в розвою громадської думки і кригицизму, в ідеї соборності чи громадськості церкви — участі громадян в її кермуванні, в звороті до народної мови в письменстві й західних засобів у культурі.

Всі ті явища, які раптом, у таким глибокім контрасті до старого візантійського церковного укладу виступають у XVI в., вони, безсумнівно, були підготовлені гуситськими впливами XV в., тому що вони більш суголосні й симпатичні були нашому старому православ'ю, ближче до нього підходили і ширше шукали зв'язку з ним, ніж лютеранство, кальвінізм чи унітаризм XVI в.²

Виступаючи проти римської церкви, доводячи, що вона викривила старе правдиве християнство, відступила від науки Христа і перших учителів церкви, гусити — особливо більш

¹ Такі погляди Лукашевича і В. Красінського, висловлені занадто категорично, у виразах перебільшених, викликали оцю пізнішу реакцію в обмеженні значення гуситства; але в основі їхня думка була правильна.

² Мені приємно відмітити подібні гадки в новій історії білоруського письменства акад. Є. Карського, на жаль, тільки дуже побіжні: «Подготовкой къ протестанству на Западъ было учение гуситовъ. И въ Литву оно проникло рано, еще при Витовтѣ. Другъ и сотрудникъ Гуса Іеронимъ Пражскій былъ въ Литвѣ и Зап. Руси; ...здѣсь онъ произвелъ сильное впечатлѣніе на тогдашнихъ русскихъ, особенно на знать. Сношенія съ гуситами продолжались и послѣ, и, благодаря этому, учение гуситовъ быстро распространилось въ Западной Руси, подготавливая почву къ принятію сродного съ нимъ протестантского ученія. Подъ влияніемъ гуситовъ, вѣроятно, усилилось обращеніе въ Литовской Руси чешскихъ книгъ и знакомство съ чешскимъ языкомъ, о которомъ имѣли некоторое представленіе западноруссы и до того времени. Примѣръ чеховъ, имѣвшихъ книги Св. Писанія і другія на народномъ языкѣ, естественно побуждал и радѣтелей просвѣщенія въ Западной Руси обратитись къ переводамъ на народный языкъ» (Т. III, 2 с. 12). Акад. Карський посилається при тім на старшу працю Ів. Соколова (Отношеніе протестантизма къ Россіи въ XVI и XVII вв., М., 1880), у котрій цей погляд розвивався з деякими порушеннями історичної перспективи і перебільшеннями у висновках, подібно як у тих старих дослідників протестантського руху, на котрих він і покликається. Останній висновок його такий: «Завдяки всім цим зносинам, зв'язкам, підтримці та симпатіям, гуситські ідеї швидко поширювалися в Польщі й Литві й приготували гадки до прийняття спорідненої з ними протестантської доктрини. Як в гуситських ідеях литовсько-руський народ бачив щось національне, патріотичне, що тішило національну незалежність і гордість та об'являло всьому слов'янству велику будущину, так і протестантська доктрина, котру приготували ці ідеї, не тільки не здавалась чужою і ворожою, а ще більше викликала надій та сподіванок» (с. 247).

поміркувані, що не відкидали церковної традиції,— мусили логічно протиставляти їй авторитет церкви східної, що заховала в цілості деякі з тих практик, котрі тепер відновляли гусити — як оце саме причастя під обома видами, вживання слов'янської мови при богослужінні, жонате священство і т. д. А це — поскільки було відомо у нас — самим приемним способом підіймало авторитет руської церкви, що саме тоді переживала прикру поневірку під «апостольською рукою» Ягайла і Вітовта.

В Польщі й Литві православних русинів католицьке духовенство трактувало тоді як нехристів і невігласів, негідних християнського імені і якої-небудь пошани, і в таких обставинах їм дуже цінно й неймовірно радісно було почути, що чехи — ці європейці, представники вищої культури, яких тільки можна було собі уявити, трактують «грецьку віру» як християнство правдиве, рівноцінне, або й цінніше від «римського».

Чеський елемент як представник культури, ладу, державності виробив собі цю репутацію в Західній Україні вже в попереднім столітті. Чехів було немало і між адміністрацією, і між привілейованим міщанством; актова канцелярійна мова галицького українського діловодства другої половини XIV і першої половини XV перейнята чеськими впливами. Чеські писання, як побачимо слідом, доходили до рук наших книжників і ставали їм літературним взірцем і джерелом, не тільки більш зрозумілим, але й близьким по духу — оскільки було відомо, що це культура приязна, суголосна, союзна, а не ворожа «руській вірі». А що це було відомо, принаймні в більш інтелігентних, шляхетських, церковних і міщанських українсько-білоруських колах, у тім нема сумніву. Чехи, які попадали до цих країв, самі не залишали маніфестувати своє поважання «грецькій вірі» як репрезентантці непорушних апостольських традицій. Особливо напсував крові місцевій католицькій ієрархії такими маніфестаціями Ієронім Празький, приятель Гуса і спільник його мучеництва. Під час суду над ним у Констанці ставилось йому між іншим в особливу вину (30-й пункт обвинувачення), що він, будши на Русі в 1412—1413 рр., демонстративно віддавав честь православним святошам, церквам і духовенству, ставив їхню віру вище, ніж віру католицьку, доводив прилюдно, що православні добрі християни, радив їм далі міцно триматись своєї віри і самого Вітовта намовляв її триматись і шанувати¹, зробив

¹ За словами обвинувачення, Ієронім приїздив до Вітебська в квітні 1413 р. у складі Вітовтового двору. Коли назустріч Вітовтові вийшли католики й православні зі святошами, то Ієронім, не віддавши честі процесії католицькій, пішов до процесії православних, і тут «в присутності чотирьох або

тим усім великий розголос у Польщі й Чехії й одержав великі дари від православних за таку підтримку їхньої справи¹.

Ієронім, відповідаючи, не заперечував такого свого сприятливого ставлення до східної церкви. Признавався, що боронив правосильності православного хрещення, доводив правдивість православних — «і тепер боронив би, коли б міг», і широко виводив «чехів від греків», себто, очевидно, чеську церкву від східної².

Цим треба пояснити факт, що та обережна інтервенція в чеській справі, котру дозволили собі польсько-литовські кола у відповідь на чеські пропозиції 1420 р. (вище, с. 70), знайшла найгарячіший відклик якраз у Західній Україні. Коли Вітовт, вагаючись між бажанням зв'язатися з гуситським рухом і страхом накликати на себе папську анафему і католицький хрестоносний похід, кінець кінцем нібито прийняв чеську корону і став виряджати до Чехії як свого замісника Жигімонта Корибутовича (свого й Ягайлового братанича), то на поклик Жигімонта найшвидше відізвалася якраз шляхта галицька. Про це довідуємося з пізніших листів Ягайла, коли він нарікав на те, що ця шляхта — така швидка на поклик у поміч чеським еретикам, так зневажливо поставилась потім до його власного заклику в похід на знищення цієї ересі.

В обіжнику своїм до шляхти львівської і всього воєводства Руського, виданим у Тереховлі в травні 1423 р., він гірко докоряє її, що коли він «на знищення безчестя свого імені, заданого переходом наших земляків, шляхтичів королівства нашого із світлішим князем Жигімонтом, милим братаничом нашим, без нашого відому і волі до королівства Чеського, і на забезпечення спокою своєму королівству на майбутнє» приобіцяв королеві Сигізмундові допомогти всіма силами свого королівства на знищення еретиків-гуситів і оповістив через львівського старосту всю шляхту Руської землі, щоб вона

п'яти тисяч людей, чоловіків і жінок, він, ставши на коліна, віддав поклон мощам та іконам тих невірних схизматиків». І при пізніших нагодах віддавав прилюдно честь їхнім іконам і образам, категорично заявляючи, що віра цих руських схизматиків — це віра справедлива, і говорив це в присутності самого єпископа віленського (католицького). Приїхавши до Пскова того ж року, увійшов до руської церкви під час богослуження і віддав прилюдно честь їхнім тайнам, ставав на коліна і бив чолом перед ними. Щоб приподобитись «тим невірним», він облишив убрання католицького клірика, відростив собі бороду і волосся. (*Hardt. Magnum concilium Constantiense*, IV, с. 642—643 і 677—680; у Первольфа (Слав. взаим.) — с. 58; *Mansi Concil collectio*, XXVII, с. 857.

¹ Praesertim in Lithuania et Russia intrans ecclesias eorum, fidem seu perfidiam praetulit fidei communi christianae. A quibus magna munera ex hoc reportavit. Et de hos fuit publica vox et fama in Polonia et Bohemia.

² M. Conc. Const., с. 752 і 757.

йшла з ним у похід на Чехію, з правом на плату за службу, то шляхта та цього наказу не послухала, в похід не рушила і положила тим сором на короля і на його обіцянку. «І це особливо причиняється до нашого смутку і жалю,— додає він,— що деякі з нашого королівства і особливо обивателі-шляхтичі Руської землі, завжди нам милі, на поклик згаданого князя Жигімонта проти нашого відома і бажання в поміч сказаним вище гуситам пішли, на шкоду свого спасення і честі своєї,— хоч їм нічого не обіцяно за утрати і небезпеки. А тепер на заклик наш, пана і короля сьогосвітнього, відмовились іти з ним (старостою) і відсунулись від походу для очищення слави нашої, забезпечення постійного спокою королівству, а що важніше від усього — для спасення душ ваших — бо ж кожному, хто пішов би, було обіцяне повне розгрішення від кари й вини». Король благає їх, аби не лишали його в старості і згідно з присягою, під обіцяною плати за кожний «спис», йшли кожний зі своїм старостою, постіваючи на призначений час на чеський кордон¹.

Шляхта не слухала короля, коли він кликав її йти на еретиків-чехів. Але треба сказати, що вона не підтримала енергійно й тих, що кликали її в поміч чехам. У перший похід, весною 1422 р., з Жигімонт Корибутовичем пішло до Чехії, як викомбінують з доволі глухих і суперечних звісток, всього коло півтрети тисячі кінноти і стільки ж пішого війська. Потім якусь шляхетську дружину повів Жигімонтові в поміч князь Федюшко (з княжат Острозьких, як звичайно приймають), але це було ще менше військо, і пізніші шляхетські дружини, що ходили з Жигімонт або в поміч йому, ніколи не були великі. Очевидно, неприхильне ставлення уряду, що під грозою папської анафемі і натиском єпископату проголосив суворі репресії на всіх, хто б зостався в чеськім війську після визначеного терміну (Успення 1424 р.,) не зосталось без впливу на загал. Тим більше, що видано ці суворі розпорядження проти гуситства після попередніх нарад з магнатами й шляхтою, якраз земель руських і малопольських,— після того, як дворові й єпископатові, значить, вдалося переконати більшість магнатську в неминучості відречення від гуситства і розірвання всяких зв'язків з чеськими повстанцями. Тим не менше Жигімонт Корибутович, або Корибут — як його звали чехи у відміну від свого ворога Сигізмунда² — з тими кіль-

¹ Обіжник виданий у Теребовлі, 27 травня, видрукований у Палацкого (*Urkunliche Beiträge zur Geschichte des Hussitenkrieges*, I, с. 273). Подібні жалі в обіжнику до біскулів з початків червня — один з них надрукований у *Codex epistolaris saeculi XV* (t. II, с. 56).

² Для відрізнення Сигізмунда Корибутовича від Сигізмунда Люксембурзького пишу першого в місцевій вимові Жигімонт, а другого — в латинській формі його імені — Сигізмундом.

кома іншими «руськими князями», що далі, неважаючи на королівські заборони, zostались при гуситах і маніфестували солідарність Польщі й Руси з Чехією в боротьбі з германізмом і Римом, робили сильне враження власне цією маніфестацією, незважаючи на невеликі реальні сили, котрими розпоряджали, і невеличке число однодумців, що фактично стояли разом з ними в рядах цього слов'янського повстання¹. Протягом кільканадцяти літ вони були об'єктом уваги тодішнього цивілізованого світу!

Після того, як Вітовт рішуче відвернувся від чехів, Корибут сам якийсь час уважавсь кандидатом на чеського короля і намагався використати всі сприятливі моменти, щоб втягнути Польщу й Литву в орбіту чеської політики². Викликав

¹ Досі, на жаль, не досліджено докладніше, хто були ці люди. В літературі обертається лише кілька імен і глухі згадки про «поляків» і «литвинів», себто людей з Польської Корони і Вел. кн. Литовського. Це дає можливість протилежно оцінювати характер цих гуситських помічників, спеціально з «руських земель». Тим часом як одні дослідники бачать тут прояв суголосності православної Русі з гуситством (наприклад, у Первольфа — Славяне... III, с. 54), покійний С. Смолька в своїй монографії, цитований вище, пише: «Не помилилось, коли до громади Корибутового війська зарахуємо найзавзятіших прихильників гуситської науки, ту «шумовину католицького суспільства» в очах католиків, котрої тим способом Польща позбулася з краю; здається, на Русі Червоній цей вербунок дав особливо багаті результати: певно, не одного загнала під корогву Корибутову авантюристка жадоба пригод і військової здобичі, але загал шляхти стримався від участі в цім підприємстві» (с. 230). Прохаска у своїй новітній праці про Корибута зовсім не увійшов у це питання.

² Прохаска у своїй студії про Корибутовича (Ksiaze Husyta) в його участі в гуситській справі уставляє три стадії. У 1422 р. (фактично від весни 1422 до весни 1423, трохи менше, як рік) Корибут виступає як замісник Вітовта, спираючись на поміркованих гуситів. Відкликаний після порозуміння Ягайла із Сигізмундом, Корибут повернувся і на початку квітня був у Польщі; але слідом вийшов з частиною війська, зібраного Ягайлом в поміч Сигізмундові, і знов став на боці гуситів — всупереч волі Ягайла і Вітовта, які рішуче відкинули прохання гуситських послів, щоб їм дано Корибута в королі. Цим разом Корибут як претендент на корону зіставався в Чехії півчверта року — спочатку йдучи на порозуміння з таборитами (з котрими ворогував за першої експедиції), а далі, круто змінивши тактику (після смерті Жижки, з котрим був дійшов порозуміння) — шукає порозуміння із Сигізмундом. Це призводить до гострого виступу проти Корибута з боку радикальніших, його арешту і замкнення у Вальдштайні (навесні 1427 р.), з котрого його випущено у вересні того ж року. По цім Корибут, не повертаючись до Польщі, разом з кількома іншими ватажками простягом кількох літ займається дрібною війною на Мораві і Шлезку, при польській границі, даремно силкуючися, з одного боку, довести до порозуміння гуситсько-польського, а з другого — здобути собі якусь базу, яесь володіння. Нарешті, в 1434 р. за поміччю і посередництвом Пруссії повертає на Литву і стає на боці Свидригайла. На жаль, студія все-таки випала доволі поверховою — більше займалася апологією Ягайлової ти Вітовтової політики з католицької точки зору (як у всіх працях автора, присвячених цьому питанню) і майже нічого не дала для освітлення чехофільських течій у Польщі й Литві та мотивів їхніх потягів до гуситства. Але що Корибутів епізод має певний інтерес з цього погляду, я навів цю зовнішню схему його.

тим сильну тривогу в католицьких і німецьких кругах, що при тім не забували, що це «руський князь»¹, що за ним — у відносинах неясних, недосліджених, але небезпечних — стоїть ця «схизматицька Русь», котру не тільки зневажали, але заразом і боялися. І серед самої цієї Русі полишив живу пам'ять. У звіснім посланні Ісайї Копинського до Єремії Вишневецького, нащадка Корибутовичів (1631), нагадується йому між славними традиціями його православного роду, як той Жигимонт «для великої дльности рыцарской взятый былъ на королевство Ческое»². А здогад Первольфа, що галицьке величання парубкові, описуючи «руського короля», що побиває турського царя і по цім подвизі обирається королем Чеської землі, має на гадці Жигимонта,— таки не позбавлений правдоподібності³.

Треба признати, що католицький світ 1420—1430-х рр. не безпідставно так тривожився можливістю тісного об'єднання «схизми чеської» із «схизмою руською». Розуміється, для нього не було секретом інтересування гуситів грецькою церквою⁴, тому в планах повернення до католицької церкви чесь-

¹ Herzog von Reussen, reussischer herzog,— називають його оломунчани (Urkundliche Beiträge, I, с. 285, 646, у Первольфа — 54.

² Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи... СПб., 1851, т. IV, с. 528.

³ Деякі сумніви викликає, одначе, текст Я. Головацького, від которого виходив Первольф: «Там король руський коником грає, Турського царя все визирає. Ой взяв же його попідлі коня, А повіз його а в Чеську землю. А в Чеській землі короля нема. «Ой ти паночку-господарочку, А в Чеській землі королем будеш». (II, с. 30). У буквально тотожнім записі зі збірки І. Вагилевича, виданім В. Гнатюком (Етн. зб., с. 59) бракує сих двох рядків, визначених курсивом. Можлива підозра, що їх додав Головацький чи котрийсь з редакторів по аналогії іншого величання з того ж збірника (с. 60 = Гол. 29): «Ой поведу ж тя в Руську землю. А в Руській землі короля нема, На королицю та й на столицю», що взагалі дає дуже близьку парафразу нашої величанки. Вірш «А в Чеській землі короля нема», судячи з цієї аналогії, в ній мусив бути,— хоч зістається загадкою, звідки ж така різниця у виданнях Головацького і Гнатюка.

⁴ Документально звісні зносини празької консисторії з царгородським патріархом тільки з 1451 р., а заповідь цих зносин бачать у погрозі чеських послів у Римі в 1447 р., що супроти непримиренної позиції курії чехи будуть змушені звернутися в інший бік, і потім таку погрозу повторив папському легатові в Празі навесні 1448 р. Петро з Младенович, один з провідників правого, утравістського крила, що кількома місяцями пізніше став адміністратором празької консисторії. Із січня 1452 р. маємо лист до консисторії від царгородського патріаршого собору (посада патріарха не була обсаджена, хоч кандидат, в особі Геннадія Схоларія, був намічений і брав участь в переговорах, через те ці переговори звуться переговорами з «патріархом Геннадієм»). Собор висловлює свою радість з приводу тих вістей, що він недавно одержав про «відродження» чехів та їхнього бажання з'єднатися з матір'ю-церквою (православною), а тепер почув від їхнього консисторського посланця, що передав соборові чеські бажання і подав ісповідання віри, яке цілком собор вдоволило. Собор заохочує чехів перевести своє об'єднання зі східною церк-

ких схизматиків ця акція сама собою спліталася також з поверненням до католицизму «руської віри». Про імператора Сигізмунда було відомо, що під час голосної його гостини в Луцьку у Вітовта (в 1429 р.), коли він намагався підняти Литву і Русь проти Польщі, він дозволяв собі також якісь дуже приємні для греків і неприємні для католиків балачки на тему грецької і римської віри, очевидно, піддані міркуваннями на тему чесько-литовських відносин. А рік пізніше Збігнєв Олесницький у відповіді папському представникові на базельському соборі так малював грізні перспективи гуситсько-православного об'єднання:

Коли потягнеться ця війна [Ягайла зі Свидригайлом], треба боятися біди не тільки з одного боку — від еретиків Чехії, але ще більше від еретиків і схизматиків руських, що тримаються віри греків. Вони в багатьох пунктах, як причастя під обома видами, убожество кліру, і в різних інших забобонах, здається, погоджуються з чехами і одної мови з ними. Багато посланців бігає від одних до других, і недавно ось затримано в державі Польській одного посла князя Жигімонта-Корибути, що пробуває між чехами-еретиками, а його рідні брати і весь рід з батьківської і материнної сторони живе зі Свидригайлом у Литві по обряді схизматичькому. Їхав [він] з листами приятельськими до війська таборитів і до самого князя Жигімонта, через котрого вони це все роблять, — писаними простою чеською [мовою]. Бо той князь Свидригайло бере участь у всіх замислах згаданих схизматиків і недавно ось узяв жінку, що живе в їхньому обряді. Так що литвини (вони ж католики) якби й схотіли його привести до порозуміння [з Ягайлом] — і в тім не маємо сумніву [в їх-

вою, обіцяє їм прислати «духовних пастирів» і полишити всі одміни в церковній практиці, які не порушують основ церковних. На це восени 1252 р. празька консисторія відповіла новим посольством, — переказавши, одначе, головні доручення словесно, так що ми не знаємо їхнього змісту, а далі ці звістки уриваються, очевидно, через ту тяжку біду, в яку попав патріархат з облогою і упадком Царгорода. Про це у Пальмова: Къ вопросу о сношениях чеховъ-гуситовъ съ восточною церквію в пол. XV в., 1889.

Річ ясна, що офіційні кроки празької консисторії мусило попередити багато менш офіційного, про що ми не маємо досі відомостей. Ще гуситські проводирі, — почавши від самого Гуса, й перед тим, висловлювалися з повним визнанням про східну церкву, це ми знаємо; пізніш також не бракує таких свідочств. Характеристичний приклад того, що чеський утраквізм уважався відміною східного християнства, дає один епізод голосної історії Гальшки Острозької: коли князь Дмитро Сангушко вінчався з нею в Яромирі, в Чехії, то з боку молодой вінчав їх католицький священник, а з боку молодого — утраквіст, тому що Сангушко держався грецького обряду (у Первольфа — т. III, с. 253).

На цім ґрунті виросла потім теорія походження гусизму з традицій східного християнства, що були зацеплені на Мораві Кирилом і Мефодієм, і потім, мовляв, явно і тайно заховалися до часів Гуса. Вже з уст Ієроніма на Констанцькім соборі чули щось таке про походження «чехів» від «греків» і одвічну боротьбу їх з «німцями» (в розумінні конфесійнім, обрядовім). Пізніше різні чеські письменники з утраквістів і чеських братів як Білєсвський, Турновський, Странський, Коменський розвинули це в цілу історію, котру потім стали повторювати деякі історики ХІХ в. Найбільш «ґрунтовно» розвинув сю теорію О. Гільфердінг в голосній праці: Гусь и его отношенія къ православноій церкві, 1871. Скритував її Васильєв: Причини и характеръ чешскаго релігіознаго движенія (ЖМНП, 1876).

ній охоті), то русини не допустять, боячись, щоб їхній обряд і їхня сила не пішли в долину, — а вони тепер сильніші від литвинів, бо завдяки прихильності і допоміжності князя [Свидригайла] майже всі головніші фортеці й уряди мають у своїх руках.

Це ми передусім хотіли подати до вашого батьківського відома, аби ви знали, що тут головне огнище сього лиха і війни, що піднялась між двома старими братами-панами. Згаданий князь Свидригайло ще за життя переможного великого князя Вітовта майже всіх схизматичських князів і шляхту потику перетягнув на свій бік великими ласками і тісно зв'язав із собою, особливо обіцянкою, що коли за їх поміччю він дістанеться на ту позицію, котру тепер займає, то піднесе їх обряд і буде правити за їх порадами. Тому схизматики бояться, що коли між братами цими прийде до порозуміння на старих умовах, то прийдеться їм бути знову під владою католиків, як давніше.

А ще у згаданого князя Свидригайла і у русинів є в союзі воевода Молдавії, васал і підданий нашого короля і держави, сильний [володар], а схизматик. Його згаданий князь [Свидригайло] недавно одвів від послухності нашому королеві різними пустими обіцянками своїми, а саме — що він піднесе його секту і обряд. І він зломив вірність нашому королеві, не маючи іншої причини, тільки каже, що наш король і його люди хочуть знищити їхню віру [молдаван]. Зв'язався з турками і укріпив ними свої володіння, аби бути сильнішим у боротьбі з нашим королем. А що це небезпечніше — він дозволив у своїх володіннях якомусь священникові, ченцеві ордену міноритів, прилюдно проповідувати і навчати гуситської секти, і цей вже велику частину народу звів: ходить полями, і за ним іде велика сила народу, натовпи, і він їх вчить військовій справі і всяких способів, яких додержуються чеські єретики. Католицького єпископа і вірний народ він уже ввів у ненависть і зневагу і далі уводить у згаданого воеводи, на них його підіймає. Так нам написав про це згаданий католицький єпископ, що єсть суфраганом архієпископа Львівського, на Русі, і просить нашої допоміжності і поради в цій справі. Король наш, прелати і барони його написали досить суворо до згаданого воеводи, аби не тримав у своїх володіннях такого безпутного чоловіка, в захопив би його та прислав до Польської держави на допит прелатам церкви. Але це, мабуть, надихнуло його ще більш триматись того [мінорита], бо він [воевода] після цього листа зараз розіслав по всій землі своїй наказ, аби ніхто не смів йому [міноритові] докучати, під страхом певної кари, і щоб він вільно жив і проповідував свою секту.

Ви бачите, превелебний отче, — виводив біскуп, жадаючи від курії натиску на пруських рицарів, щоб вони облишили Свидригайла, — до чого придуть справи віри церкви, коли проти вірних [розумій: Польщі] далі будуть такі союзи з усіх боків зі схизматиками і невірними. По правді, коли не запобігти цьому, то в скорім часі віра католицька буде в цих сторонах поневолена і багато людей звернеться до ідолської служби і до схизми... Побачите всі [тутешні] королівства і держави або знищені обопільними спустошеннями, через цей пагубний наступ, або поневолені татарами, турками і схизматиками, — бо з усіх боків вони [Польща і Литва] облиті володіннями їхніми [невірних і схизматиків] ¹.

Момент дійсно був серйозний, і коли б гусити справді приклали всю енергію до того, щоб підтримати «грецьких схизматиків» в їхньому повстанні проти римського католицизму та надати йому більше ідеологічної ясності, свідомості, прозо-

¹ Codex epistolaris saeculi, XV, т. II, р. 289—291. У квадратних дужках мої пояснення.

рості,— се, може, дало б важливі наслідки не тільки в політичних відносинах, але і в розвитку реформаційних ідей. Але гуситські політики гонили за реальними силами моменту, а не за далекими перспективами. Сам Жигімонт, як я вже згадував, передусім намагався притягнути до помічі польський двір. Тільки коли той рішуче відмовився під впливами Олесницького, Жигімонт зв'язався зі Свидригайлом і кінець кінцем після погрому таборитів на Чеськім Броді з громадою гуситів пішов йому в поміч на останню розправу. Але інші провідники гуситських дружин, збиті з напрямку союзом Свидригайла із Сигізмундом і хрестоносними рицарями, в тім самім часі допомагали полякам громити цих Свидригайлових союзників! У рішучій битві на річці Святій Свидригайло з Жигімонтом, з приведеними ним «справжніми гуситами і тими, що таких з себе удавали»; як висловлюється сучасний польський кореспондент¹, були погромлені до решти. Жигімонт впав у руки ворогів і був замучений (отруєний чи утоплений),— як пояснює Длугош,— за те, що своїм легкодушним переходом до чехів стягнув такий сором і ганьбу на королівство.

Момент був безповоротно упущений, і взагалі чеські гусити, як і пізніші провідники реформації, звертаючи всю увагу на польський елемент як реально в тім моменті сильніший (політично і економічно), нічого не зробили, видимо, щоб заціпити й закоренити свої ідеї серед елементу будучності — українського чи білоруського. У тім вони були такими ж короткозорими реалістами, як і пізніші проводирі чеського Відродження, що всі надії покладали на державний елемент великоруський і не тільки зневажливо, але навіть вороже ставалися до змагань українських і білоруських. Не бачимо сліду, щоб гуситські магістри яку-небудь увагу уділили проповіді і популяризації своїх гадок серед «руського елементу». А коли нарешті серед них дозріла гадка про з'єднання зі східною церквою, вони звернулись безпосередньо до патріархату.

Це занедбання також пояснює нам дотеперішню недостатчу безпосередніх відгомонів гуситства в наших пам'ятках. Але посередні впливи, дуже серйозні, одмітимо далі, говорячи про нову перекладну літературу, плани перекладу Біблії, зворот до «простої мови», про розвій соборності в церкві, участь світської громади і братську організацію. Тепер же вважаю потрібним спинитися ще на одній важливій течії,— котру, до речі, деякі історики теж пробували пояснити впливами чеського релігійно-національного руху — так званих «жидовствуючих».

¹ Liv-Est-u. Curländ. Urkundenbuch, VIII, c. 598.

Раціоналістичні течії XV в. (так зване «жидівство»). Цей рух став голосним у Новгороді, відгомони його потім викрилися в Москві, але як вихідний пункт категорично вказується Київ. Класичний текст «Просвѣтителя» Йосипа Саніна, ігумена волоколамського монастиря (тому званого, звичайно, Йосипом Волоцьким) оповідає це так:

Був у цих часах жидовин на ім'я Схарія — це був сосуд диявола, навчений на всякі злочинні винаходи: чародійство і чорнокнижність, астрономію і астрологію. Жив у місті Києві, був відомий тодішньому князеві Михайлові, християнинові і по-християнському настроєному — синові Олександровому, правнукові Ольгердовому. Цей князь Михайло року 6979 (1471) прибув до Великого Новгорода і з ним прийшов до Великого Новгорода жидовин Схарія. Він насамперед збаламутив і привів до жидівства попа Дениса, а Денис привів до нього протопопа Олексія, і сей теж відступив від православної християнської віри. Потім прийшли з Литви інші євреї, на ім'я Йосип Шмойло Скарявей Мосей Хануш¹. Олексій же і Денис такої охоти набрали до єврейської віри, що завсігди з ними їли і пили і вчилися іудейству. Хотіли й обрізатись на іудейську віру, але ті їм не дозволили: «Коли довідаються християни і захочуть те побачити, — будуть мати на вас доказ: але ви тримайтесь іудейства потайки, а на яв будьте християни»².

Отже, «Схарія» (як його зве Йосип), — від котрого пішов цей рух на півночі, був євреї, що проживав у Києві³ і був близькою людиною до Михайла Олельковича, київського княжича, що був сином київського князя Олелька Ольгердовича, братом його наступника на київським столі, Семена Олельковича, і сам вважався кандидатом на сей стіл після свого брата (тільки не був допущений до цього спадку великим князем).

Восени 1470 р. (у вересневім році 1471) цього князя Михайла новгородська громада покликала до себе на княжий стіл (чи випросила у великого князя литовського Казимира Ягайловича, котрому під протекторат піддався тоді Новгород, попавши в різні непорозуміння із своїм звичайним зверхником, великим князем московським). Михайло приїхав і привіз з собою своїх дворян, а в їх числі, очевидно, був сей «Схарія». В якій ролі — двірського лікаря чи скарбника, чи фінансового дорадника і банкіра, як то бувало з такими придворними євреями, — джерела цього не кажуть і взагалі не дають більш ніяких певних відомостей про нього. З того, що в пізнішій

¹ Як треба розділити ці ймення, на скільки осіб, — це лишається невідомим.

² Просвѣтитель или обличение ереси жидовствующих... Казань, 1892, с. 31.

³ Його пробувано зв'язати як одну особу із Схарією-Скарією-Захарією, таманським володарем («князем»), на прізвисько «Гуіл Гурсіс», що, стягнувши на себе чимсь ворожнечу турків, у 1480-х рр. вів переговори з вел. князем московським про свій переїзд до Москви. Переписку про це, з московських державних архівів 1484—1491 рр., надруковано в т. 41 «Сборника импер. историч. общества». (див. «Показчик імен» під словом «Захарій»). Крім подібності імені, ніщо за це зближення не промовляє.